1-й экз.

Український історичний журнал

207

1

1957

всередині київської організації і Київського комітету позначились на результатах виборів на Квітневу партійну конференцію. На конференцію були обрані спочатку представники двох різних орієнтацій: противники Квітневих тез — Пятаков і Горбачов і я — як прихильник тез. Але згодом мій мандат був скасований і переданий Бош. Трапилось це так.

Не пам'ятаю, чи з дороги, чи вже по приїзді в Петроград я послав листа (чи телеграму) в київську організацію, де писав про свою незгоду з позицією Пятакова. Я повідомляв, що беззастережно голосуватиму за Квітневі тези. Одержавши мого листа, Пятаков зібрав екстрене засідання комітету і поставив питання про скасування мого мандата. Це викликало протест великої групи Міського району. Особливо гостро протестувала молодь на чолі з Мальчиковим. Однак Пятаков і Бош користувались тоді ще певним авторитетом, і їм вдалося перемогти. Мій мандат був анульований, але я був присутній на конференції як агент ЦК.

СПОГАДИ ПРО НАВЧАННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ

Херсон 80—90-х років XIX ст. являв собою невелике провінціальне місто, центр Херсонської губернії, що широко розкинулась в південних українських степах.

Основним заняттям населення Херсонщини було в той час землеробство, головним чином вирощування хлібних культур. Тому в портових, торговельно-промислових центрах губернії — Одесі, Миколаєві, Херсоні — найбільше розвивались хлібна торгівля і суднобудування. У Херсоні наприкінці XIX ст. поширилось також сільськогосподарське машинобудування. Значно розширилися лісопильне виробництво, шкіряні та шерстемийні підприємства, зростав торговий порт.

Херсон був важливим культурним центром півдня України. Тут були досить значні театральні сили, передова громадськість міста відзначалася високою музикальною культурою. На серйозність і зрілість музикального смаку херсонської публіки звернув увагу у 1879 р. видатний російський композитор Модест Петрович Мусоргський [1], який виступав тут з концертами.

Важливим осередком культури в місті і губернії була одна з найстаріших на півдні України Херсонська губернська чоловіча гімназія, заснована у 1815 р.

Гімназія мала свої революційні традиції. В 70-х роках серед гімназистів існував революційний народницький гурток. В кінці 80-х на початку 90-х років серед робітників та інтелігенції міста члени марксистського гімназичного гуртка пропагували марксистські ідеї. Гуртком керували видатні революціонери-підпільники Олександр Дмитрович Цюрупа і Мирон Костянтинович Владимиров. На початку XX ст. вони організували в гімназії соціал-демократичну революційну групу, яка вела активну пропаганду марксистських ідей серед учнів.

Організація революційних гуртків, читання нелегальної літератури, жвавий обмін думками — характерні явища для Херсонської чоловічої гімназії того часу. Мали місце і прямі виступи окремих гімназистів проти царського самодержавства. Про один з таких виступів у стінах Херсонської чоловічої гімназії писала ленінська «Искра» [2].

Революційні настрої позначилися на формуванні світогляду багатьох учнів Херсонської чоловічої гімназії, про що образно розповідає в листі, який нижче публікується, вихованець гімназії академік Є. В. Тарле.

Лист цей є відповіддю академіка Є. В. Тарле автору цих рядків на поздоровлення з приводу 75-річного ювілею в 1950 р. У своєму вітальному листі я запитував про херсонський період життя Євгена Вікторовича. Лист Є. В. Тарле цікавий як документ, що характеризує Херсон, місцеву гімназію і, нарешті, одну з сторін культурного життя провінції у роки реакції 80-х років. Разом з тим, лист цікавий і для характеристики формування світогляду Є. В. Тарле у дитячі і юнацькі роки.

Лист Є. В. Тарле був одержаний автором цих рядків у 1950 р.

Е. Ю. ПИСАРЕНКО

---

[1] М. П. Мусоргский, Письма и документы. Собрал и обработал А. Н. Римский-Корсаков, М., 1932, стор. 397—398, 401.

[2] Газ. «Искра» від 15 листопада 1902 р.

Глубокоуважаемый Эрнест Ефимович!

Отвечаю Вам на Ваше любезное письмо, в котором Вы сообщили очень меня порадовавшую и взволновавшую весть о том, что мои сограждане херсонцы почтили меня и пожелали, чтобы я вспомнил о годах детства, проведенных в Херсоне, в большом доме на углу Суворовской и Потемкинской, над большой чьей-то аптекой, помещавшейся в I этаже, а моя семья жила во II этаже.

Годы эти были хорошими годами, и о милом, уютном городке у меня остались наилучшие воспоминания. Да и о гимназии тоже. И Волянский [1], читавший у нас историю, и чех Индра, любимец всего заведения, имя которого, как человека, привившего мне любовь к Чехии, значится в обоих моих дипломах доктора honoris causa, полученных мной в 1947 и 1949 гг. от университетов в Праге и в Брно,— и Кустовский—директор и замечательный специалист в области древних литератур, и ряд других преподавателей оставили по себе хорошую память. А мало ли радостей давали две прекрасные библиотеки (городская и другая, почему-то называвшаяся «библиотекой приказчиков»)! [2]. Туда мы бегали читать новые журналы и там же передавали друг другу украдкой запрещенные плоды: Плеханова, письмо Цебриковой Александру III и другую нелегальщину. Приходилось ухо держать востро: один мой одноклассник был исключен без права поступления куда бы то ни было за чтение Писарева. «Человеки в футляре» и доносчики действовали непосредственно, через «округ», т. е. через попечителя учебного округа, знаменитого своей из ряда вон выходящей тупостью Мусина-Пушкина, прославившегося своей ненавистью к двум революционным поэтам: Некрасову и «Чернушевичу» [3]. Особенно он сердился на «Чернушевича» за его роман «Что делать?». Эта скромная эрудиция не мешала ему, на горе херсонской и прочих гимназий Одесского округа, делать блестящую карьеру.

В детские или первые отроческие годы часто определяются уже умственные вкусы и предрасположения. Увлекаться историей я начал с третьего класса. До той поры я считал историей «Сергея Горбатова», «Монте-Кристо», «Королеву Марго», «Дочь египетского царя» и т. п. Но в 3 классе мне это начало казаться скучноватым и я, случайно напав на Маколея и Костомарова, стал их поглощать том за томом. Впечатление было громадное. Было дело в 3 классе гимназии, так что до моего нынешнего юбилея [4] оставалось еще довольно много времени,— но разбудите меня сейчас среди ночи и прикажите наизусть сказать процесс епископов при Якове II Стюарте (по Маколею) или поимку и казнь Степана Разина (по Костомарову),— и я вам расскажу то и другое на полную пятерку.

Несколько позже (уже в 4 классе) взялся я за «Историю России» Сергея Соловьева. Этот был потруднее, но я инстинктивно верил ему больше, чем Маколею, Костомарову, Тьеру и другим, слишком уж эффектно пишущим и слишком явно увлекающимся. Сам-то я еще ровно ничего не знал, и ни малейшей почвы для критики их у меня не было, конечно. Но все-таки смутно мне начинало казаться, что и Вильгельм Оранский не такой сладчайший Сахар Медович, как его расписывает Маколей, и Наполеон не такой распрекрасный, как его навязывает читателю Тьер, и что гетман Мазепа, наперекор всем усилиям Костомарова, был сущей бестией.

А вот Сергей Михайлович Соловьев постепенно становился моим идеалом, и ему я верил слепо, как только дается смертным верить в 4, 5 и даже 6 классах, куда еще нет доступа позднейшему скептицизму. Я жадно читал все, касающееся биографии Соловьева, и мне решительно все казалось в нем непререкаемо прекрасным, даже то, что он вместо чая пил со-

довую воду с молоком. Не скрою, что я даже попытался украдкой подражать в этом пункте моему идеалу, но ничего не вышло, смесь показалась вопиюще отталкивающей.

Но были у меня в эти детские и полудетские годы и другие увлечения, менее возвышенного характера, чем Соловьев. Мы с моим ближайшим товарищем Колей Наумовым часто шлялись по херсонским «валам» (5), бегали на пристань, ездили ловить раков на Голую Пристань, гуляли с гимназистками, мигом улетучиваясь при появлении грозного надзирателя «Совы», вдохновившего лиру Кольки Наумова: «Замечательная птица надзиратель наш Сова! Совы видят только ночью,— наша ж Совушка — всегда!».

К порядкам и укладу учебной жизни мы, в общем, относились, в лучшем случае, с юмором, а чаще, особенно в 7 и 8 классе, с определенным сарказмом. Чего бы я не дал, чтобы увидеть снова (и зачем, зачем я его выбросил?!) наш черный гимназический билет с бессмертными «правилами», начинавшимися текстуально так: «Писание учит нас: будьте совершенны, как совершенен отец наш небесный. Стремясь к столь высокой цели, гимназист обязан: 1) не пропускать уроков без уважительных причин; 2) при встрече с г. министром, попечителем, директором, преподавателями снимать кепи; 3) не курить» и т. д. Столь просто было достигнуть божеского совершенства! И ведь текст этого билета сочинял не ядовитый сатирик Щедрин (он до этого не додумался), а министр народного просвещения Дмитрий Толстой...

Если в гимназии жилось, в общем, не плохо (или не вполне плохо), то лишь постолько, посколько и ученики и подавляющее большинство преподавателей уклонялись от выполнения бюрократических предначертаний, сплошь и рядом наглых и гнусных по своему полицейско-шпионско-мракобесному замыслу, но, к счастью, во многом просто неосуществимых и не удобоконтролируемых.

А к еще большему счастью, многие из нас, в том числе и я, росли под решающим влиянием не гимназии, но семьи. Культурная, дружная, любящая семья приучала к чтению, приобщала к великой русской литературе, заботилась об общем развитии, об основательном ознакомлении детей с иностранными языками.

Никого почти из моей так горячо любимой мной семьи в живых уже не осталось, кроме младшей сестры, ушли из жизни и очень многие товарищи. Но в Херсоне же в конце своего пребывания в гимназии встретился я с гимназисткой гимназии Газединовых (6) Лелей Михайловой, которая вскоре (когда я уже стал студентом) сделалась моей женой. Мы с ней часто вспоминаем теперь наши прогулки по городу, по его окрестностям и катанья вдвоем по Днепру и его притокам — Ингульцу, Гнилуше. Светлые, счастливые моменты жизни...

Давно, очень давно расстался я с милым Херсоном, а до сих пор воспоминания, с ним связанные, и волнуют, и согревают сердце.

Шлю от души привет родному городу и сердечную благодарность моим дорогим согражданам, пожелавшим поздравить меня с получением награды от Советского правительства (7) и ласково вспомнившим о своем земляке.

Академик Евг. Тарле.

Далі на окремому аркуші приписка рукою Є. В. Тарле:

Это Вам для справки:

Глубокоуважаемый Эрнест Ефимович, посылаю Вам воспоминания о Херсоне, которые Вы пожелали. Я жил с семьей родителей в доме на углу Потемкинской и Суворовской (большой дом, где внизу была чья-то

аптека; а мы были на 2-м этаже). Посылаю Вам книжку с перечнем моих трудов, изданную Академией наук (8).

P.S. Вас интересуют мои звания?

Я 1) действит. член Академии наук СССР;
2) профессор Московского гос. университета;
3) профессор Института международных отношений;
4) трижды лауреат Сталинской премии I степени;
5) почетный доктор (honoris causa):
а) Парижского университета (Сорбонны),
в) Норвежского университета (в Осло),
с) Пражского университета,
д) Университета в Брно (Чехия);
е) Член Норвежской Академии наук.

I/XII 1950

ПРИМІТКИ [1]

1. Волянський Микола Ананьєвич — вчитель історії Херсонської губернської гімназії. Талановита людина, яка втратила доцентуру у Харківському університеті через політичний виступ проти свавілля царських властей. М. А. Волянський викладав гімназистам історію, як дорослим, захоплююче, сміливо, і тому його уроки були для учнів насолодою. Яскраве викладання ним історії захопило і молодого Є. В. Тарле.

2. У Херсоні в ті роки існувало декілька бібліотек. У 1872 р. була відкрита міська, чи, як вона ще тоді називалась, громадська бібліотека, створена на кошти місцевої громадськості. Крім того, на кошти дрібних службовців була організована і друга бібліотека, яку називали «бібліотекою приказчиків».

3. «Чернушевич» — так з любов'ю називала тоді учнівська молодь великого російського революціонера-демократа — Миколу Гавриловича Чернишевського.

4. Мова йде про 75-річчя Є. В. Тарле, яке відзначалось у листопаді 1950 року.

5. «Вали» — так звуть у Херсоні рештки напівзруйнованих фортифікаційних споруд Херсонської фортеці XVIII ст., вали, рови і кам'яні споруди якої досить добре зберігались ще в 80—90-х рр. XIX століття.

6. Сестри Газединови — піонерки жіночої освіти у Херсоні. В 1864 р. відкрили першу жіночу гімназію в місті і багато років керували викладанням у цьому закладі.

7. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 листопада 1950 р. за заслуги в галузі науки і в зв'язку з 75-річчям з дня народження і 50-річчям наукової, педагогічної і громадської діяльності Є. В. Тарле був нагороджений орденом Леніна.

8. Євгений Викторович Тарле. Материалы к библиографии ученых СССР. Серия истории, вып. 3. Академия наук СССР, М.—Л., 1949.

---

[1] Складені Е. Ю. Писаренком (ред.).